

Pojam tjelesnosti u oblikovanju osobnoga identiteta

Grlić, Gabrijela

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:687079>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Gabrijela Grlić

**Pojam tjelesnosti u oblikovanju osobnoga
identiteta**

(ZAVRŠNI RAD)

Rijeka, 2017.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Gabrijela Grlić
Matični broj: 0009071030

Pojam tjelesnosti u oblikovanju osobnoga identiteta

ZAVRŠNI RAD

Preddiplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: izv. prof. dr. sc. Danijela Marot Kiš

Rijeka, 11. rujna 2017.

Sadržaj

1. Uvod	4
2. Identitet.....	5
3. Ženska proza.....	6
3.1 Autobiografska proza.....	7
3.2 Feminističke književne teorije	8
3.3 Ženska proza u hrvatskoj književnosti	9
4. Tijelo.....	10
4.1 Odbojnost i ružnoća	13
5. Pripovjedni glas	14
5.1 Retrospekcija kao introspekcija	15
5.2 Slike kao glas	16
6. Obiteljski odnosi.....	17
6.1. Otac, majka, kćer	19
6.2 Muž ili dijete	20
6.3 Sestrinski odnosi	22
7. Zaključak	24
8. Sažetak.....	26
9. Popis literature:.....	27

1. Uvod

Identitet je tema kojom se znanstvenici bave već neko vrijeme te on ulazi u znanstvenu obradu na području različitih ljudskih zanimanja. Posljednjih nekoliko desetljeća, pojavom ženske proze identitet se prikazuje na nešto drugačiji način, pojavljuju se dotad nedotaknute teme u hrvatskoj književnosti. Djela spisateljica Slavenke Drakulić, Dubravke Ugrešić i Irene Vrkljan ogledni su književni primjerci feminističke tematike, u njima se iznosi problematika ženske svakodnevice, odnos majke i kćeri, trauma tijela, pitanje egzila i tome slične teme.

Cilj ovog rada je potvrditi pretpostavku da tijelo može uvjetovati identitet te prikazati na koji način se to ostvaruje. Najprije ću definirati sam pojam identiteta te nešto reći o autoricama feminističkih teorija, ali i o autoricama hrvatske ženske proze kroz koju se provlači ova tematika. Zatim ću na temelju djela *Frida ili o boli* Slavenke Drakulić prikazati kako tijelo, posebice nakon traume može uvjetovati životne uloge i postati nositeljem identiteta te ukazati na pripovjedne strategije koje su omogućile iznošenje ovog problema na potresan i čitatelju zanimljiv način. Na kraju ću zaključiti kako bolest utječe na tijelo, ali i na ono što mi sami jesmo, odnosno na naš identitet.

2. Identitet

Da bismo odgovorili kako tijelo može predstavljati identitet moramo najprije definirati sam pojam identiteta. On bi trebao odgovarati na jednostavno pitanje – tko smo mi? Pretpostavka da je lako izreći odgovor predstavlja zabludu, u nekim trenucima zapravo ni sami nismo svjesni tko smo.

Ponekad je teško odgovoriti na tako jednostavno pitanje zbog toga što nam život nameće različite uloge: kćeri, studentice, majke, žene, ljubavnice itd., no znači li to da osobni identitet nije stalan?

Iz navedenih primjera može se utvrditi kako su životne uloge promjenjive kategorije ovisno o perspektivi promatrača te vremenskom trajanju dodijeljenog naslova. Andrea Zlatar kaže: *Naš je samoidentitet izgrađen od mnoštva identiteta – rodnog, klasnog, socijalnog, intelektualnog, političkog, lokalnog, regionalnog, etničkog... – i svi oni postoje jedan pored drugoga, jedni ukriženi s drugima.*¹ Također, ona tvrdi da je identitet kontinuirani proces razaranja starog i stvaranja novog jastva u odnosu na druga jastva, ali i na drugost u nama samima.²

Spisateljica Slavenka Drakulić u svojim djelima identitet protagonista gradi na temelju njihovih tijela. Preciznije rečeno, samoanaliza i samotumačenje se odvija preko tjelesnih promjena, odnosno trenutnog stanja samog tijela.

Prema Tanhofer-Milčić tijelo je centar ljudskog iskustva, ono je slika života koja obuhvaća sve aspekte neke kulture – od kozmologije do društvenog uređenja. Autorica opisuje kako se u Polineziji mit prenosio i tetoviranjem pigmenta na tijelo stvarajući pri tome dvostruki sloj kože. Taj je čin imao dvostruku funkciju, istovremeno se stvarao identitet drugim zaštitnim slojem kože kojim se kasnije odašiljala poruka ostatku zajednice.³ Činjenicu o stvaranju identiteta tetovažama

¹ Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 15

² Prema: Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 12 – 15

³ Čovjek, prostor, vrijeme, Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti, uredile: Benčić, Živa i

Fališevac, Dunja, *Disput*, Zagreb, 2006. Str. 448

unutar određene zajednice potvrđuje kako izgled tijela može uvjetovati ono što mi jesmo.

3. Ženska proza

Iako se ova vrsta proze naziva ženskom mogu je pisati oba spola. Žensko pismo kaže Pogačnik čine posebna tematska i stilska obilježja kao što su propitivanje feminističkih teorija te književna analiza roda.⁴

Drugim riječima žensku prozu opisuje Zdravko Zima: *Razgolićavajući stvarnost i njezine traumatizirane protagoniste, ona nudi ogoljeli kostur proze oslobođen bilo kakvog sladunjavog garnirunga.*⁵ Dok Helena Sablić Tomić slično Zimi žensku prozu definira ovim riječima: *U njihovim se proznim tekstovima propituju i osvješćuju različiti načini oblikovanja osobnoga identiteta. Taj proces kreće se unutar nekoliko tipova naratološkog procesa određenog pozicijom ženskog subjekta u tekstu, izvanjskim poticajima koji su inicirali pripovijedanje te strategijama iskazivanja doživljenoga.* Radi se, dakle, o djelima s prevladavajućom autotematizacijom, promatranju sebe unutar određenog prostora, temama egzila i ratnih iskustava te ženske subjektivnosti.⁶

Ivan J. Bošković u *Proznim vremenima* opisuje među ostalim i prozu Slavenke Drakulić, za njene teme i motive smatra da: *Iskrenošću individualno oslobođene geste, Slavenka Drakulić uvjerljivo je zakoračila u prostor književnog: vlastito je tijelo ponudilo motive priči, budući da igrom sudbinskih neumitnosti i prijedloga*

⁴ Pogačnik, Jagna, Kraj feminizma i ženskog pisma, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, pristupano 7. kolovoza, 2017. godine

⁵ Sablić Tomić, Helena, Gola u snu, Znanje, Zagreb, 2005. Str. 14

⁶ Sablić Tomić, Helena, Gola u snu, Znanje, Zagreb, 2005. Str. 28

*pretvorilo u pozornicu tragičnoga na kojoj se zrcali njegova trošnost i propituje njegova trajnost i izdržljivost.*⁷

Unatoč nabrojenim temama koje se obrađuju u ženskom pismu, Slavenka Drakulić je dokazala da teme koje ova vrsta književnosti može ponuditi nisu iscrpljene dokazavši svojim romanima kako se još mnogo toga ima za reći.

3.1 Autobiografska proza

Autobiografsko pisanje je pogodno za oblikovanja identiteta u tekstu. *Ja* u tim tekstovima na specifičan način iznosi ono što je osobno, privatno i intimno spominje Andrea Zlatar. U svojoj knjizi *Tekst, tijelo, trauma* citira svoj razgovor sa Slavenkom Drakulić: *Kada smo pred ljeto 2003. (putem e-maila) razgovarale za časopis »Sarajevske sveske«, na pitanje o prošlosti dala mi je vrlo jasan odgovor: »Ne volim se vraćati u prošlost. Ne volim misliti na sebe od prije dvadeset i pet godina. Ne volim gledati svoje stare slike. Čini mi se kao da je to netko drugi. Ne sjećam se kada se to dogodilo, možda zbog bolesti, ali ja sam zapravo naučila (istrenirala se?) živjeti samo u sadašnjosti: ovoga trenutka, sada. Ništa osim toga ne postoji, ni prošlost niti budućnost, naročito ne budućnost.«*⁸

Iako za modernističku književnost vrijedi *smrt autora* u književnom djelu te se ispričano ne bi trebalo tumačiti na temelju autorova života nemoguće je zanemariti povezanost iskustva Slavenke Drakulić s iskustvom njezine protagonistice Fride u romanu *Frida ili o boli*. Riječ je o iskustvu bolesti koje predstavlja fizičku, ali i psihičku traumu za ove žene te im omogućuje da izraze svoje strahove i bol na umjetnički način – jedna kroz pisanje, druga kroz slikanje.

⁷ Bošković, Ivan J. Prozna vremena: osobni abecedarij, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997. Str. 76

⁸ Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 100

Zlatar upravo zato govori: *Autobiografsko podrijetlo priče, kao i autobiografski modus pripovijedanja vrlo su čest modernistički literarni postupak. Uvijek kada se u književnom tekstu pojavljuje neimenovani pripovjedač ili neimenovana pripovjedačica u prvom licu, otvara se prostor autobiografskoga pisma. Cijeli opus Slavenke Drakulić, uključujući i njezine novinske članke, eseje i priče, obilježen je upravo tim neprestanim prelaženjem iz dokumentarnoga u fikcionalno, iz autobiografskoga i biografskoga u »izmišljeno«, iz osobnoga i intimnoga, u opće i javno.*⁹

3.2 Feminističke književne teorije

Feminističku književnost je važno spomenuti jer je između ostalog dala svoj doprinos teoriji identiteta, a najbitnije je to da je ukazala na nejednakost između spolova te se zalagala za njeno suzbijanje boreći se za političku, ekonomsku i društvenu ravnopravnost ženskog i muškog roda.

1928. godine spisateljica Virginia Woolf izdaje esej *Vlastita soba* koji je označen kao retrospektivni feministički književni manifest. U tom eseju ona analizira odnos između spolova te položaj žene u književnosti. Također, naglašava važnost posjedovanja vlastite sobe na temelju čega se može promatrati politička i društvena zbilja, ali i pravo na glas, pravo privatnosti te pravo vlastitog jastva, odnosno identiteta.¹⁰

Simone de Beauvoir 1949. godine izdaje djelo *Drugi spol*. Knjiga je zgrozila javnost te izazvala oštre rasprave radi tematiziranja ženske homoseksualnosti. Autorica je najveće postignuće ostvarila činjenicom da se nakon njezina djela na rod i spol gleda kao odvojene, odnosno različite kategorije. Poznata rečenica iz

⁹ Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 101

¹⁰ Prema: Sablić Tomić, Helena, *Gola u snu*, Znanje, Zagreb, 2005. Str. 21

ovog djela je: *ženom se ne rađa, ženom se postaje* čime je ukazala na nepravednu činjenicu da je ženski spol određen društvenom, a ne biološkom definicijom te se pod utjecajem društva oblikuje žensko sebstvo.¹¹

Judith Butler iznosi teoriju dekonstrukcije identiteta u svojem djelu *Nevolje s rodom*. Osnovno polazište Butlerine studije jest preispitivanje kategorije žene kao feminističkog subjekta i kao razlikovanje između biološkog i kulturnog roda. Teoriju Simone de Beauvoir da se rod stječe opovrgava svojom teorijom da ne postoji razlika između spola i roda. Prema njoj rod je kulturološki promjenjiva kategorija dok je spol nepromjenjiv.¹²

3.3 Ženska proza u hrvatskoj književnosti

Sedamdesetih godina prethodnica ženskog pisma u Hrvatskoj književnosti bila je Sunčana Škrinjarić, a osamdesetih godina nasljeđuju je *tri literarno najsnažnije i u javnosti najprisutnije spisateljice* Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić te Irena Vrkljan. Kasnije svoja djela objavljuju u inozemstvu, zbog političkih i kulturnopolitičkih razloga njihova su djela marginalizirana, a one etiketirane kao *vještice*. Nedugo zatim situacija se bitno izmijenila, pojavljuju se i druge autorice kao što su Alemka Mirković, Slavice Stojan ili Vesna Bige.¹³

Andrea Zlatar naglasak stavlja na vrijednost četiri hrvatske spisateljice: *intimističku prozu Irene Vrkljan i njezinu transformaciju u kriminalistički roman, feminino tematizirane romane Slavenke Drakulić, odnos autobiografskog i*

¹¹ Prema: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:291526>, pristupano 3. kolovoza 2017. godine

¹² Prema: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:291526>, pristupano 4. kolovoza 2017. godine

¹³ Zlatar, Andrea, Tekst, tijelo, trauma, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 80, 81

*ironijskog diskurza u prozi Dubravke Ugrešić te sraz dokumentarističkog i fikcionalnog diskurza, s jakom sklonošću groteski, u romanima Daše Drndić.*¹⁴

Nedvojbeno se može reći da su ove četiri autorice donijele novost u našu književnost. Autobiografsko pisanje, ženska osjećajnost, poimanje tijela i bolesti, razotkrivanje vlastite intime, pitanje egzila i još mnogo toga su samo neke od aktualnih tema koje se nalaze u prozi ovih spisateljica. Iako su odbačene iz matice hrvatske književnosti njihova je proza danas raširena među čitateljstvom, a njihovu uspjehu svjedoči prevođenje knjiga na brojne svjetske jezike.

4. Tijelo

Danijela Marot Kiš izlaže nekoliko teorija o tijelu: negativno poimanje tijela prvenstveno prema religijskim, a zatim i filozofskim tradicijama Zapada, zatim tijelo kao entitet podređen razumu prema kartezijanskoj filozofskoj tradiciji. Kognitivna stilistika potvrđuje sudjelovanje tijela u oblikovanju razuma, samim time i kreiranja jezika i izgrađivanja identiteta. Marot Kiš govori da pojam tijela u romanima Slavenke Drakulić ima dvostruku ulogu: *dana mu je, odnosno (implicitno) priznata, uloga posrednika spoznanog posrednika spoznajnoga procesa te je upravo tijelo prepoznato kao nužni čimbenik identifikacije osobe. Takva dvostruka uloga tijela opisana je prelomljena kroz prizmu tradicionalnih uvjerenja (građanske) sredine kulture Zapada koja pojam tijela stavljaju u kontekst (negativnih) etičkih vrijednosti.*¹⁵

Tijelo u ovom slučaju tvori neželjeni identitet. Ono predstavlja teret, prepreku da se ostvari željeno – ja. *Lévi-Strauss (1962) smatra da je prvi korak u nastajanju*

¹⁴ Zlatar, Andrea, Tekst, tijelo, trauma, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 84

¹⁵ Marot, D. Metaforičko konstruiranje tjelesnosti kao ishodišta identiteta: na primjerima Slavenke Drakulić.// Filozofska istraživanja. 30 (2010), 4(120); str. 660

svijesti o „sebi“ spoznaja da postoji „drugi“, a svijest je upravo proizvod odnosa s drugim.¹⁶

Frida je još kao dijete oboljela od paralize koja joj je uzrokovala invaliditet, biljeg kojeg će nositi cijeli život. Već u ranoj mladosti otkriva što znači biti različit od drugih, odbačen i usamljen te izoliran od strane pripadajuće zajednice, odnosno kolektivnog identiteta.

Kada je nakon devet mjeseci ustala iz kreveta, desna joj je noga bila tanja i ravna poput štapa. Druga djeca su to vidjela, nisu mogla ne vidjeti. U školi su vikali za njom da je šepavica. Noću ih je sanjala kao kojote sa zlim njuškama koji podlo obilaze oko njene noge ne bi li je zagrizli. Branila se. Udarala je oko sebe, ali nije plakala. Škola je u početku bila mjesto mučenja i baš zato mjesto vježbanja obrane.¹⁷

Tim događajem još u djetinjstvu počinju nastupati prvi strahovi od budućnosti, nepodnošljiva stanja neizvjesnosti, samopropitivanje protagonistice hoće li uopće moći ostvariti život. U mladosti je Fridu pokosio još jedan nalet sudbine nakon kojeg će stati na noge tek s devetnaest godina:

Aleks, koji je nekim čudom ostao neozlijeđen, rekao joj je kasnije da joj je desna noga, ona šepava, slomljena na jedanaest mjesta, a stopalo iščašeno i zdrobljeno. Kičma je bila slomljena na tri mjesta u predjelu križa, ključna kost također, kao i treće i četvrto rebro. Lijevo je rame bilo iščašeno. I sve će to doktori moći nekako poprati, osim kičme i napukle zdjelice, rekao je. Zatim je opisao ono što je vidio

¹⁶ Čovjek, prostor, vrijeme, Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti. Uredile: Benčić, Živa i Fališevac, Dunja. Disput, Zagreb, 2006. Str. 448

¹⁷ Drakulić, Slavenka, Frida ili o boli, Profil, Zagreb, 2008. Str. 11

*svojim očima: dugačku metalnu šipku koja joj je probila trbuh u visini lijevog kuka i izašla kroz vaginu.*¹⁸

Cijeli roman je ispunjen boli, Marot Kiš bol definira kao *aktivator svijesti o tijelu: Bol(est) ne aktivira samo pojačani osjećaj tjelesnosti, odnosno poosvješćuje prisutnost tijela, već kroz proces oprisućenja tjelesnog utječe na oblikovanje jastva determiniranog velikim dijelom osjećajem tijela i procjenom njegovih (ne)ostvarenih funkcija.*¹⁹

Fridino stanje se neprestano pogoršava. Nakon svih proživljenih trauma strahovi od budućnosti pojavljuju se u još većem i strašnijem izdanju. Tijelo iz dana u dan sve više propada, predstavlja prepreku za obavljanje svakodnevnih stvari, a potreba i način da se njen život ostvari postaje nemoguća želja – pusto sanjarenje. Fridino tijelo predstavlja okove kojih se ne može osloboditi.

*Kada »ja« – prisilno – biva odvojeno od drugih, bolest ga na zaseban i zastrašujući način integrira. Čovjek postaje različit od onoga kakav je bio prije, a bolest ispunjava cijeli prostor jastva. »Ja – bolest – ja, više nije bilo razlike.«*²⁰

Traumatizirano tijelo, za koje u nekim trenucima nismo sigurni da li je uopće tijelo, predstavlja usud sudbine koji svakim danom otkida dio mladog života prijeteći trenutkom u kojem će ga u potpunosti ugasiti.

Frida svoj nedostatak pokušava sakriti šarenom odjećom i upadljivom šminkom, pažnju okoline preusmjerava na svoj ekscentričan izgled pretvarajući se u rugobu koja izaziva sažaljenje. Danijela Marot Kiš govori: *Jedan od najznačajnijih ciljeva koje ostvaruje instrumentalizacijom vlastita tijela jest svraćanje*

¹⁸ Drakulić, Slavenka, Frida ili o boli, Profil, Zagreb, 2008. Str. 19, 20.

¹⁹ Marot, D. Metaforičko konstruiranje tjelesnosti kao ishodišta identiteta: na primjerima Slavenke Drakulić // Filozofska istraživanja. 30 (2010), 4(120); str. 667

²⁰ Zlatar, Andrea, Tekst, tijelo, trauma, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 103, 104

pozornosti s jedne vrste začudnosti (tjelesnog hendikepa) na drugu (egzotičan izgled), tajeći nedostatke kako bi se mogla neometano uklopiti u socijalnu okolinu i time ostvariti cjeloviti doživljaj jastva.²¹

4.1 Odbojnost i ružnoća

Odbojnost prema Hrvatskom jezičnom portalu ima sljedeće značenje: *svojstvo onoga što je odbojno, onoga koji je odbojan* oblik je izveden od riječi odbojan – *koji ponašanjem odbija od sebe; neljubazan, nepristupačan*, gotovo istu definiciju možemo pronaći i u Anićeve rječniku.²²

Odbojnost se ne mora odnositi samo na ponašanje, ona se može odnositi i na fizički izgled te stvoriti gađenje prema nekome ili nečemu.

Jedna od poznatijih hrvatskih teoretičarki književnosti Andrea Zlatar tumači i citira teoretičarku Juliju Kristevu koja govori: *Krajnji oblik odbojnosti i zazora: zaziranje od samoga sebe, točka u kojoj subjekt otkriva da svi objekti počivaju tek na uvodnom gubitku koji rastače njegovo vlastito biće.*²³

Prema tome žena s fizičkim nedostatkom je tjelesno odbojna žena, odnosno ružna žena. Pojam ružnoće i na Hrvatskom jezičnom portalu i u Anićeve rječniku ima jednake definicije: prva je opreka lijepom te se ona odnosi na vanjštinu, oblik koji izaziva neugodan dojam dok druga definicija znači *nepristojan, neuljudan, sramotan.*²⁴

²¹ Marot Kiš, Danijela, Tijelo, identitet i diskurs ideologije. // Fluminensia. 20 (2008), 2 ; str. 120

²² <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, prisupano 4. kolovoza, 2017. godine; 6. Anić, Vladimir, Veliki rječnik hrvatskoga jezika, Novi liber, Zagreb, 2009.

²³ Zlatar, Andrea, Rječnik tijela, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010. Str. 25, 26

²⁴ <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, pristupano 4. kolovoza 2017. godine; 6. Anić, Vladimir, Veliki rječnik hrvatskoga jezika, Novi liber, Zagreb, 2009.

Zlatar u svojoj knjizi Rječnik tijela spominje Claudiju Tajes te njezin roman *Seksualni život* u kojem ona govori: *Ružna žena nije samo estetska deformacija već je ružna žena »stanje uma«*, nadalje autorica objašnjava kako bi se netko osjećao ružnim mora od nekoga čuti da je ružan, to se ne može prebroditi u stanju uma. Unatoč tomu ružna žena može biti omiljena u društvu radi drugih osobina ili određenih vrlina radi kojih je i Frida bila cijenjena u društvu.²⁵

5. Pripovjedni glas

Primorac za Slavenku Drakulić kaže: *Drakulićkin je roman dosta rijedak primjer u našoj suvremenoj književnosti one proze koja čitaoca zaokuplja suptilnim prožimanjem dokumentarnoga i fikcionalnoga, ostavljajući ga često u nedoumici što je tu autentično biografsko, a što plod spisateljske ruke.*²⁶

Doista, čitajući tekst imamo dojam da slušamo riječi same Fride Kahlo dok nas ne prene glas same pripovjedačice podsjećajući da je ovo ipak priča.

Visković govori: *Također, fikcionalni oblik omogućuje autorici da primijeni mnogo raznovrsniji repertoar linearnih postupaka koji bi u tekstu koji računa s efektom »iskrene ispovjednosti« djelovali krajnje artifičijelno i narušavali uvjerljivost kazivanja.*²⁷

Pripovjedni glas se javlja u prvom licu, retardacijama i analepsama konstantno vraća radnju u prošlost miješajući je pri tome sa sadašnjošću. Teško je odrediti granicu između *dokumentarnoga i fikcionalnoga, autobiografskoga i biografskoga*²⁸ te onoga što gradi privatnu, a što javnu ličnost. Roman je

²⁵ Prema: Zlatar, Andrea, Rječnik tijela, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010. Str. 52, 53

²⁶ Primorac, Strahimir, Prozor u prozu. Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2005. Str. 121

²⁷ Visković, Velimir, Pozicija kritičara, Znanje, Zagreb, 1988. Str. 64, 65

²⁸ Visković, Velimir, Pozicija kritičara, Znanje, Zagreb, 1988. Str. 64, 65

ispripovijedan na fragmentaran način, primijenjena je i tehnika kolažiranja – pripovjedač nam u malim dozama otkriva događaje iz prošlosti stvarajući u konačnici potpunu sliku Fridina života.

5.1 Retrospekcija kao introspekcija

Već je spomenuto kako pripovjedni glas u prvom licu različitim tehnikama miješa događaje iz prošlosti s događajima u sadašnjosti. Prošlost se sastoji od izoliranih fragmenata Fridine osobne povijesti, životna slagalica se upotpunjuje otkrivajući nam događaje koji su uzrokovali sadašnje stanje.

Goranka Šutalo govori: Struktura novog romana Slavenke Drakulić komunicira s čitateljem putem kompozicije fragmenata. *U romanu ne postoji čvrsta, koherentna, kronološka ili logička struktura. Umjesto nje autorica gomila kratke, ali snažne epizode Fridinog života, uvijek prošarane objašnjavanjem geneze nove boli.*²⁹ Radnja romana obuhvaća nekoliko posljednjih sati života Fride Kahlo koji se odvijaju u krevetu njezine kuće. Retrospekcijama ili bolje rečeno introspekcijama otkrivamo bolnu prošlost: dječja paraliza sa šest godina, prometna nesreća nakon koje su uslijedile trideset i dvije operacije te sestrina izdaja kao treći događaj koji je obilježio Fridin život.

Na temelju navedenih činjenica Andrea Zlatar opisuje pripovjedačke tehnike ovog romana: *Zbog toga bi način pripovijedanja Slavenke Drakulić, njezin spisateljski koncept bilo najtočnije nazvati retrospekcija kao introspekcija. Putovanje u prošlost uvijek je ujedno i analiza jastva, tumačenja samoga sebe.*³⁰ Frida kristalizira svoju sadašnju situaciju na temelju svoje prošlosti, trenutnog stanja

²⁹ Šutalo, G. Oslikani mozaik boli: Slavenka Drakulić: Frida ili o boli, Profil International, Zagreb, 2007.// Republika. 63 (2007), ; str. 121

³⁰ Zlatar, Andrea, Tekst, tijelo, trauma, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 104

svoga tijela te slika koje su popratile određeno razdoblje njezina života. U nekoliko sati poniranja u prošlost svojeg života dolazi do spoznaje da je došlo vrijeme za odlazak.

5.2 Slike kao glas

Subjekt nastaje kao učinak procesa reprezentacije, on je efekt vlastite priče. Da bi to bilo moguće, nužno je da subjekt »prisvoji« jezika.³¹ No to nameće pitanje kako govoriti, kako izreći ono što znamo da drugi ne mogu razumjeti. Kako objasniti drugima naše strepnje i strahove, kako opisati bol koju nisu i nikada neće moći osjetiti. Ne postoje riječi kojima možemo prenijeti takav doživljaj na drugoga, stoga Frida koja kao povratnu informaciju dobiva samo sažaljenje odustaje od bilo kakvih pokušaja opisivanja svoga stanja. Umjesto Frida za nju počinju govoriti njezin slike, njezina likovna umjetnost postaje njoj svojevrsan diskurs.

Na sasvim maloj slici, jednoj od najmanjih koje je naslikala. Djevojčica s maskom smrti, na horizontu nema ničeg, osim hladnih planinskih vrhova prekrivenih snijegom. Usamljena djevojčica stoji na stvrđutoj tamnoj zemlji s iskeženom maskom smrti. Zapravo, nije sasvim jasno je li to samo maska ili možda njena vlastita lubanja. Pokraj njenih nogu leži druga maska, još strašnija, životinjska: maska iskeženih zuba, isplaženog jezika, još crvena oko usta od krvi koja je curila dok je grizla njenu nogu. Djevojčica je mogla staviti tu masku, ali ipak to nije učinila. No, to je gotovo svejedno, jer su obje maske predstavljale smrt.³²

Fridine slike opisuju njen život i njezina unutrašnja stanja, no one su i prikaz utjecaja koji je na nju vršila njena okolina. Nakon udaje Frida zatomi svoju

³¹ Zlatar, Andrea, Tekst, tijelo, trauma, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str 26

³² Drakulić, Slavenka, Frida ili o boli, Profil, Zagreb, 2008. Str. 10

strastvenu narav, počinje utjelovljivati Maestrovu viziju žene u želji da sačuva svoj brak. Vlastiti portreti koje je naslikala u tom razdoblju prikazuju je kao bezličnu, praznu, neispunjenu ženu. Iako slike zrcale njeno lice prikazuju tuđi, nepoznat duh.

*Jednako tako »ja koje govori«, subjekt pripovijedanja uspostavlja se kroz jezik. On mora stvoriti svoj diskurs da bi kroz njega mogao ispričati priču o sebi, svoju osobnu povijest.*³³ Fridin diskurs postaju upravo slike, one preuzimaju njezin glas, prikazuju najdublje dijelove njezine intime. Njene slike su ona sama, one govore o njenim strahovima, o neizrecivoj boli koju Frida osjeća, o usamljenosti, o neprestanom osjećaju prisustva smrti, no one prikazuje i promjene njezina duha. Boškovićeve riječi najbolje opisuju portrete Fride Kahlo: *oni su autorski oslobođen govor (vlastitog) tijela koje suočeno s blizinom ništavila i pustoši, u borbi s vremenom, ispisuje svoju dramu egzistencije, dodirujući svoju konačnost na razini gdje autentična riječ može izraziti njeno iskustvo i realnost.*³⁴

6. Obiteljski odnosi

Obitelj je osnovna jedinica ljudskog društva te ona ima veliku ulogu u životu svakog djeteta: prve riječi, prvi koraci, učenje o preživljavanju i očuvanju vrste su samo neke od stvari o kojima roditelji uče djecu. Osim odnosa kojim roditelji utječu na dijete važan je i utjecaj koji roditelji vrše na dijete svojim odnosom jedan prema drugome.

Peternai kaže: *Praksa imenovanja u smislu preuzimanja muževljeva prezimena ne dovodi do određivanja žene kao jedinke, nego prije svega određuje i kazuje njezin zavisian položaj.*³⁵ To dovodi do gušenja ženskog osobnog identiteta.

³³ Zlatar, Andrea, Tekst, tijelo, trauma, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004. Str. 105

³⁴ Bošković, Ivan J. Prozna vremena: osobni abecedarij, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997. Str. 76

³⁵ Petrnai Andrić, Kristina, Ime i identitet u književnoj teoriji, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2012. Str. 152

Dubravka Maleš govori da se dugotrajnim stjecanjem iskustva o sebi kao pripadniku jednog spola, vlastitom okruženju te položaju u istom, grade stavovi prema ulozi spola kojem pojedinac pripada te prema osobama drugog spola, oblikujući time sliku o sebi, drugim riječima pojedinac tako stvara vlastiti identitet. *Ključ za razmatranje spolno tipičnog ponašanja je socijalni kontekst (utjecaj direktnih poruka iz okoline, promatranje modela, identifikacija s istospolnim roditeljom) u kojem pojedinac postoji.* Poimanje o spolnoj pripadnosti stječe se u ranoj fazi djetinjstva, stoga je ono kritično razdoblje za razvoj spolne ličnosti.³⁶ *Temelj spolnog identiteta predstavlja identifikacija s roditeljem na način da dijete žudi za onim za čime roditelj žudi, postupno oponaša roditeljevu žudnju.*³⁷

Kada se govori o ženskom spolu važno je osvrnuti se na odnos majke i kćeri. Majka predstavlja prvo socijalno iskustvo, na temelju tog odnosa kćer prolazi kroz proces vlastite identifikacije unutar istog spola. *Ako se odmaknemo od ustaljene reprezentacije majke kao žrtve, odnos majki i kćeri možemo sagledati kao praksu zasnovanu na brizi, ljubavi, zaštiti i uvažavanju drugog bića, ali i na samopoštovanju i svijesti o vlastitom tijelu i potrebama. Tada taj odnos ima filozofske i političke konzekvence.*³⁸

Iz navedenoga jasno možemo zaključiti da utjecaj obitelji, a prvenstveno majke nije samo učenje lijepom ponašanju ili prenošenje raznih znanja i vještina, obitelj ima veliki utjecaj na izgradnju identiteta svog potomka. U stručnoj literaturi se mogu naći Freudova znanstvena dostignuća – poremećaji kao što su Edipov ili

³⁶ Maleš, Dubravka, Obitelj i uloga spola: utjecaj roditelja na usvajanje uloge spola kod djece,

<http://www.ffzg.unizg.hr/usp/download/prvagodina/drugisemestar/obiteljskapedagogija/Males,%20D.%20%20Obitelj%20i%20uloga%20spola%20%20utjecaj%20roditelja%20na%20usvajanje%20uloge%20spola%20kod%20djece.doc>, pristupano 7. kolovoza 2017. godine

³⁷ <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:291526>, pristupano 7. kolovoza, 2017. godine

³⁸ <http://udruga906090.org/wp-content/uploads/2014/11/Majke-i-kceri-final.pdf>, pristupano 7. kolovoza 2017. godine

Elektrin kompleks³⁹ koji su dokaz roditeljskog utjecaja na psihološko stanje djeteta, pogotovo kada je riječ o spolnosti.

6.1. Otac, majka, kćer

Razmišljajući u vremenu i prostoru u kojem se nalazila Frida Kahlo očekivali bi strog patrijarhalni obiteljski poredak. Na neki je način iznenađenje da je ova obitelj drugačija, otac je Fridino djetinjstvo obasipao razumijevanjem i podrškom dok je majka bila ukočena, stroga i sažalijevala svoju djevojčicu.

Odnos oca i majke je bio tako reći prijateljski, nije se osjećala ljubav niti zajedništvo. Otac kao umjetnik – fotograf, inteligentna osoba slobodnih pogleda u Fridi nikada nije vidio samo jednu djevojčicu/djevojku/ženu, naprotiv, simpatizirao je njezinu dječaćku stranu, u njoj je vidio sebe.

Majka je bila ta koja je držala konce obitelji, cijeli život njome su upravljali kršćanski svjetonazori i utjecaj okoline. To je posebno vidljivo kada Frida opisuje njezinu zabrinutost oko očeve bolesti koju nije moguće kontrolirati jer bi ga okolina mogla smatrati slabićem.

Nakon što se Frida odluči udati za Maestra između nje i majke nastupaju nesuglasice. Majčino sažalijevanje i dalje ne prestaje, a njemu se pridružuju i osjećaji straha za Fridu zbog drugih privlačnijih žena.

³⁹ Edipov kompleks opisuje se kao stanje psihoseksualnog razvoja u tzv. falusnoj fazi, u dobi od tri do pet godina. Dječak seksualni libido usmjerava prema majci, a agresivni libido prema ocu kojeg smatra suparnikom u borbi za majčinu naklonost. Elektrin kompleks se pojavljuje kod djevojčica.

6.2 Muž ili dijete

Poznati meksički slikar Maestro već nakon prvog razgovora ostaje oduševljen Fridom. Strastveni osjećaji su obostrani, međutim u Fridi se budi strah koji je pobudio prkos. Trenutak prije prvog intimnog odnosa ona se u potpunosti svlači otkrivajući svoje tjelesne mane na vidjelo kako bi preduhitрила odbacivanje kada osjećaji postanu preduboki.

Ušavši u brak Frida postaje dio ljubavnog trokuta. Baš kao što je ona bila model i ljubavnica velikog Maestra bile su to još i mnoge druge žene. Time su se ostvarile sumnje i strahovi njezine majke, a Frida te situacije opravdava muškim potrebama koje ona često ne može ispuniti zbog svoje bolesti te željom umjetnika za estetskim savršenstvom od čega je ona bila daleko.

Kako bi zadržala muževu pažnju Frida postaje nešto što nije – mijenja svoj način odijevanja i uređivanja kose i lica, njezine slike postaju drugačije. Politika koja ju nikad nije uistinu zanimala postaje sredstvo kojim nastoji pridobiti Maestra. Igor Mandić kaže: *Kada žene marširaju, onda marširaju protiv Oca, Sina i samoga Boga.*⁴⁰ Nije ni čudo što se i sama Frida našla u vrtlogu tih *marširanja* kako bi osvojila ljubav željenog muškarca. Trpeći prevare, neposvećenost, nedostatak pažnje nakon teških operacija te pobačaja Frida napušta Maestra zatekavši ga sa svojom sestrom Cristinom razgolićene u jutarnjem snu.

Psihoanalitičar Bruno Bettelheim pripovijedao je kako je redovito nakon njegovih predavanja neka ženska osoba iz publike pitala »A što je s ljubavlju?«, a on bi odgovorio »Ljubav nije dovoljna«. Ljubav taj neodređeni pojam koji obuhvaća »mnoga i raznovrsna značenja: naklonost, srdačnost, nježnost, brižnost, suosjećanje, identifikaciju, očekivanja, potrebu, odricanje.«⁴¹

⁴⁰ Mandić, Igor, Što, zapravo, hoće te žene! Znanje, Zagreb, 1984. Str. 151

⁴¹ Zlatar, Andrea, Rječnik tijela, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010. Str. 181

Shvativši kako njeni financijski prihodi nisu dovoljni za život i medicinsku njegu te nostalgija za ateljeom koji je Maestro uredio za Fridu u njihovoj kući ona se odlučuje na povratak mužu. Suživot je organizirala tako da svaki od partnera spava u vlastitoj sobi ne upražnjavajući snošaj.

Vrativši se mužu Frida shvaća da je Maestru nedostajala pažnja i nježnost, ali ona koju pruža majka, a ne žena. Najbolje bi se bilo pozvati na Bojku Tanhofer-Milčić koja je pisala o temi kanibalizma osvrćući se na djelo *Božanska glad* Slavenke Drakulić. Ona opisuje Gimi⁴² kulturu koja konzumira mrtve srodnike: *Za Gimi muškarce glavni je problem kako se odvojiti od majke i oblikovati vlastiti identitet. (...) Žene su opasne jer se njihov majčinski aspekt može okrenuti i u suprotnom smjeru, apsorbiranju umjesto odvajanju. Opasnost se sastoji u tome da bi muškarac, koji se ne može odvojiti od ženskoga, mogao ostati samo vječni falusni privjesak svoje majke.*⁴³ Razmotrimo li malo bolje situaciju možemo uvidjeti da je Fridino tijelo više mrtvo nego živo, da njezina prkosna i inatljiva unutrašnjost postaje drugačija – nema više starog izgleda, nema više slika koje prikazuju njezinu istinsku unutrašnjost, nema više ni same Fride. Zar ne možemo onda reći da je Maestro tražeći majku u Fridi izjeo njezinu unutrašnjost, ono što ona doista jest? Prema tim razmatranjima možemo doći do zaključka da se u ovoj situaciji radi o duhovnom kanibalizmu – izjedanju tuđeg identiteta. Naravno, ne možemo osuditi samog Maestra, Frida je također doprinosila ovoj situaciji, ali je važno naglasiti da je to bilo pod prisilom bolesti koja joj je uskraćivala svaki trenutak slobode, intimnosti, samouvjerenosti i još mnogo toga.

Na slici Ljubavni zagrljaj univerzuma Maestro je u središtu njenog svijeta. Naslikala je njihov novi odnos: On je dijete, velika zadovoljna beba ugniježdjena

⁴² Društvo na prostoru Nove Gvineje i Melanezije, organizirano je na strogu podjelu između muške i ženske sfere.

⁴³ Čovjek, prostor, vrijeme, Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti, uredile: Benčić, Živa i Fališevac, Dunja, Disput, Zagreb, 2006. Str. 454

u njenom krilu, ona je majka koja ga ljulja, koja se brine za njega, štiti ga. Maestro leži izložen i gol, nemoćan. Groteskno je, možda čak i perverzno, da je Maestro, odrastao muškarac, u položaju djeteta. Ona sada u naručju drži svoga muža-dijete. A dijete se prepušta udobnosti i sigurnosti toga zagrljaja. Frida od njega ne traži više ništa, samo da bude tu da se odmara u njenom krilu. Tako je sigurna da je nikada neće napustiti – njen mali dječak, njen mali žabac, kako ga je zvala. I dok ljulja tog malog dječaka, osjeća se ispunjenom kao što bi se, vjeruje, osjećala da je rodila dijete.⁴⁴

Na kraju shvaća da je i sama pridonijela lošem odnosu s mužem te mu u oproštajnom pismu prije smrti oprašta njegove nedostatke, priznaje svoje i izjavljuje mu ljubav.

6.3 Sestrinski odnosi

Više puta smo pročitali u djelima raznih razdoblja i raznih žanrova kako se jedna žena obraća drugoj s riječima: mi žene se možemo osloniti samo jedna na drugu. U opisima patrijarhalnog načina života doista je i vladalo ovo nepisano pravilo, iako ne treba zanemariti činjenicu da su često žene jedna drugoj bile najveće izdajnice.

Zlatar u knjizi *Rječnik tijela* poglavlju *Žena*, imenica u singularu suprotstavlja poglavlje *Sestre*, imenica u pluralu uvodno govoreći: *Priča o dvjema sestrama jedna je od arhetipskih priča o odnosu među ženama. U bajkama i narodnim pričama, u romanima i pripovijetkama novijeg doba: dvije sestre, mlađa i starija, ljepša i ružnija. Dvije sestre, jedna simbol razboritosti, ozbiljnosti, suzdržavanja i odricanja, druga simbol čulnosti, neobuzdanosti, neopreznosti, djetinje sebičnosti. Suprotnosti koje u pričama stvaraju konflikatan odnos: u jednim*

⁴⁴ Drakulić, Slavenka, *Frida ili o boli*, Profil, Zagreb, 2008. Str. 85

*završavaju uravnoteženjem (i poukom), u drugima tragedijom i nesrećom. Dvije sestre, princip različitosti, jezgra nerazumijevanja, mogućnost zla.*⁴⁵

Iako Frida smatra da je bolest ukrala njen život, da joj je smrt vječna pratnja te je za razliku od drugih zatočena od svoga tijela ne razmišlja sve do pred kraj svoga života da to tijelo zarobljava i njenu okolinu: muža, majku, prijatelje, a ponajviše njezinu mlađu sestru. Kity je bila uz nju od malena da joj ublaži dosadu, da ju uređuje prije operacije. Trideset i dva puta Frida je bila podvrgnuta operacijskom zahvatu, a gotovo nakon svakog uz nju je bila njezina sestra i njegovala ju.

Razlika između nje i njezinih sestara je bila golema, one su više odgovarale ukusu njihove majke – bile su ženstvene, pazile na svoj glas, nisu se zanimale za bezvrijednu nauku jer im je prioritet ionako bila udaja. Kity je živjela u nesretnom braku s mužem koji ju zlostavlja te je jednog dana kao model slikara Maestra, Fridina muža, podlegla svojim strastima. Taj događaj je u Fridi posijao sjeme mržnje prema njezinoj sestri koji će nježna sestra Cristina svojim strpljenjem i požrtvovnošću nakon nekog vremena iskorijeniti.

*Ti si naravno, znala o ljubavi mnogo više nego ja, o tome kako ljubav može biti brutalna. Muž te tukao, ostala si živjeti sama s dvoje djece... Kakve si ti iluzije mogla imati o ljubavi, muškarcima, braku, osim povremenog samozavaravanja. A ja sam bila zaslijepljena i nezasitna. Bojala sam se, Kity, da ne ostanem prepuštena sama sebi i svojoj bolesti. Oprosti mi moju sebičnost, ako možeš.*⁴⁶

⁴⁵ Zlatar, Andrea, Rječnik tijela, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010. Str. 174

⁴⁶ Drakulić, Slavenka, Frida ili o boli, Profil, Zagreb, 2008. Str. 148

7. Zaključak

Identitet je tema koja se analizira u raznim područjima ljudske djelatnosti, između ostaloga pojavljuje se i u autobiografskoj i ženskoj prozi. Velik doprinos teoriji identiteta dala je feministička književnost u kojoj se ističu spisateljice Virginia Woolf, Simone de Beauvoir i Judith Butler. Istaknute autorice ženskoga pisma u hrvatskoj književnosti su Slavenka Drakulić, Dubravka Ugrešić, Irena Vrkljan te Daša Drndić.

Slavenka Drakulić u romanu *Frida ili o boli* izgrađuje i oblikuje identitet na temelju tjelesnosti. Tijelo predstavlja objekt promatranja, odnosno predmet medicinskih zahvata. Time se gubi pravo na vlastitu intimnost, a svijest o tijelu se pojačava pojačavanjem boli koju ono trpi. Za glavnu protagonisticu ovog romana, Fridu Kahlo, njeno tijelo predstavlja zatvor, samicu, mučilište. Ono je prepreka da se ostvari željeno Ja, sama Frida govori da između nje (njenog Ja) i bolesti nema razlike, ona i bolest su jedno. Trauma koju proživljava nije samo fizička već i psihička – osamljenost, nerazumijevanje, strah od budućnosti, neprestano prisustvo smrti koje osjeća samo su neke od stvari koje zaokupljaju njezin um.

Trauma koju Frida proživljava jednostavno se ne može objasniti riječima. Jezik kojim ona govori su slike, najčešće portreti. Na njima su prikazani njezini strahovi (maske smrti), ali i duševna i fizička stanja (prkos, raskomadano tijelo kao čest motiv nakon operacija, bezličnost kada se trudi biti netko drugi radi muža). Njezine slike predstavljaju nju samu, one govore ono što ona ne može reći.

Na temelju navedenih činjenica možemo zaključiti da tijelo utječe na izgradnju i oblikovanje identiteta. Tijelo koje u ovom slučaju predstavlja prepreku k samoispunjenju te ugrožava ženski identitet.

8. Sažetak

Cilj ovog rada je potvrditi pretpostavku da tijelo može uvjetovati identitet te prikazati na koji način se to ostvaruje. Kod autorica hrvatske ženske proze pojavljuju se dosad nove teme vezane uz ženski identitet od kojih je jedna i tijelo. Prvi dio ovog rada posvećen je samom pojmu identiteta te njegovu konstruiranju kod spisateljica Slavenke Drakulić, Dubravke Ugrešić te Irene Vrkljan. Središnji dio je posvećen je traumi tijela te opisu pripovjednih strategija kojim tijelo zamjenjuje identitet. Na kraju ću zaključiti kako bolest utječe na tijelo, ali i na ono što mi sami jesmo, odnosno na naš identitet.

Ključne riječi: identitet, tijelo, trauma, bolest, Frida ili o boli, Slavenka Drakulić, ženska proza

9. Popis literature:

Izvor:

1. Drakulić, Slavenka, *Frida ili o boli*, Profil, Zagreb, 2008.

Literatura:

1. Anić, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 2009.
2. Bošković, Ivan J. *Prozna vremena: osobni abecedarij*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997.
3. *Čovjek, prostor, vrijeme*, Književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti, uredile: Benčić, Živa i Fališevac, Dunja, Disput, Zagreb, 2006.
4. Mandić, Igor, *Što, zapravo, hoće te žene!* Znanje, Zagreb, 1984.
5. Petrnai Andrić, Kristina, *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2012
6. Primorac, Strahimir, *Prozor u prozu*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2005.
7. Sablić Tomić, Helena, *Gola u snu*, Znanje, Zagreb, 2005.
8. Visković, Velimir, *Pozicija kritičara*, Znanje, Zagreb, 1988.
9. Zlatar, Andrea, *Rječnik tijela*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
10. Zlatar, Andrea, *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

Članci:

1. Marot Kiš, Danijela, *Tijelo, identitet i diskurs ideologije*. // *Fluminensia*. 20(2008), 2 ; str. 109-123.
2. Marot Kiš, Danijela, *Metaforičko konstruiranje tjelesnosti kao ishodišta identiteta: na primjerima Slavenke Drakulić*. // *Filozofska istraživanja*. 30 (2010), 4(120); str. 655-670

3. Šutalo, G. Oslíkani mozaik boli: Slavenka Drakulić: Frida ili o boli, Profil International, Zagreb, 2007.// Republika. 63 (2007), 5; str. 120-122

Internetski izvori:

1. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:291526>, pristupano 3. kolovoza 2017. godine
2. Pogačnik, Jagna, Kraj feminizma i ženskog pisma, http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf, pristupano 7. kolovoza, 2017. godine
3. Maleš, Dubravka, Obitelj i uloga spola: utjecaj roditelja na usvajanje uloge spola kod djece, <http://www.ffzg.unizg.hr/usp/download/prva-godina/drugisemestar/obiteljskapedagogija/Males,%20D.%20%20Obitelj%20i%20uloga%20spola%20%20utjecaj%20roditelja%20na%20usvajanje%20uloge%20spola%20kod%20djece.doc>, pristupano 7. kolovoza 2017. godine
4. <http://udruga906090.org/wp-content/uploads/2014/11/Majke-i-kceri-final.pdf>, pristupano 7. kolovoza 2017. godine